

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА¹
(1722–1794).

Поминувши деякі менші замітки по журналах і збірниках, немає ще доселі нігде такої розправи, котра б висвітлила і як найдокладніше представила становище Сковорода в українській літературі, котра б добре розвела річ про його життя, і показала чого він, чоловік свого часу так славний, в розвою товариства українського стоїть.

Попробуємо взятися до трудного діла.

Сковорода представляв нам українське духовне життя тодішнього віку.

Незалежний від нікого, твердий у своїм моральнім переконанню, виступав він заєдно проти надуживаннями тодішнім, ставав заєдно по стороні правди. Зате усі приклонники темноти і всякої моральної неправди переслідували його і гонили. А хоч його літературні твори задля свого містицизму, свого трудного, незрозумілого слова для гурту майже ніякої стійності не мають, то, однак, своїм чисто стоїчним життям стався він популярним чоловіком на цілій тодішній Україні.

Общество українське при кінці 18 віку представило в нім своє пробудження з духовного сну. В слід за ним постали школи, гімназії, університет, – і третій період української літератури.

Яке ж було тодішнє обчество українське?

По указу цариці Катерини II основано р. Б. 1765 з вільних слобідських полків Слобідську Українську Губернію. Губернським городом постав Харків. Полкові міста переіначено на провінціональні. Щоб улекшити громадянську управу, поділено кожду провінцію на 6 комісарств, а полки козацькі перероблено в гусарські. Військові обивателі платили подушний оклад. Хто мав право винокурні, плативу від кожної казенної душі по 95 коп[іюк]; хто ж не мав, платив 85 коп.

Так було до р. 1780.

Того року, 29 вересня переіначено Слобідську Українську губернію на Харківське Намісництво. Хороша, хоч пустинна, земля Харківського Намісництва напроваджує поволі поселенців з полуденної і западньої Росії – і країна майже зовсім дика і не заселена поволі заселяється. 1654 р. у цілому Х[арківському] Намісництву не було більш 80.000 жителів мужеського полу²; 1782 р. Слобідська Україна має уже 600 церковів, при декотрих церквах є вже й приходські школи, де селянські і поміщичі діти читати і писати виучуються. Поселенці з тогочасної України, подобиравши собі хороших земель, місць на пасіки, винокурень, лісів і сіножатей, розводять у себе гарне хазяйство, а відважні запорозькі шайки уже перед самою кончиною Запорожжя часто-густо находять на них розбоєм.

Уже минаються часи, коли-то Запорожець пишався на Україні лицарем прадідівщини; тепер українець кладе його уже до татарських орд, що з ногайських степів ізрідка набігаючи, нищать понасаджувані по берегах Донця і Ворскли вільхові та соснові ліси.

Обчество українське еще тільки на новіших підставах засноване, тільки дуже звільнення упорядковується; по одній стороні селяне і міщане тільки поверховно щасливі, по другій стороні влади усе змінюються, перекидуються, а богачі і сміливіші чужинці допускаються деяких насильних і неправних діл.

Село українське, маючи наоког себе стільки хорошого поля, видається на перший погляд бідне. Посеред орного поля багато частин неораних лежить облогом; а будинки

¹ Передрук статті "Григорій Савич Сковорода (1722-1794) за Данилевським коротко представив О.Т." здійснено за виданням: Правда, 1869. – №25. – С.214-215; №26-27. – С. 228-231; №29. – С.245-246; №30. – С.255-256. Вона транслітерована відповідно до сучасного правопису.

² Историко-статистическое описание Харьковской епархии преосв. Филарета.

хазяйські хворостяні, слабі; хліба у стіжках дуже маленько. Зате ж лугові сіножаті гарним зарунилились сіном, зато ж на пасовиськах повно рослого і гарного товару.

Український хазяїн, збагачуючися по головній часті таким побитом, не велику кладе вагу на будинки; до такого господарства, яке він провадить, дорогих і міцних будинків навіть шкода класти. А на те, щоб охоронити товарину від непогоди та від дикого звіра, стануть і хворостяні. Липові світлиці по сто літ стоять цілі, чисті, здорові.

Честолюбие характеризує майже усіх жителів, і не робить їх підлими рабами, заставляє їх слухати старшин добровільно, без рабства. Стараючись один одному зрівняти, спиняє Українець дорогу до деспотизму і монополію. І найбідніший чоловік не обійдеться на весіллі без скрипок.

На Україні уживає простолудин гаряче вино від дитячого віку (воно єдиний лік на золотуху, на лихорадку і на інші хвороби, убиваючі дітей). В свято кількоро людей пересидить пів-днини за розмовою, попиваючи малими чарками ізрідка вино³.

Заким відкрито Харківський університет (р. 1805), був Харківський духовний колегіум єдиним осередком просвіти в Слобідській Україні. Основане після виданого р. Б. 1721 духовного регламенту Білгородським єпископом Єпіфанієм Тихорським під іменем єпархіальної семінарії в Білгороді, і перенесене ним самим 1727 р. в Харків: піднеслося воно дуже за допомогою генерал-фельдмаршала кн. Голіцина, що тоді був головним командуючим на Україні. Прозвали його пізніше Харківським Покровським училищним монастирем. Цариця Анна Іванівна грамотою з 1731 року наказує учити дітей, всякої народности і всякого звання, не тільки піітики, реторики, але й філософії і Богословія по-словено-грецьки і по-латині. Вона наказала також старатися вводити поволі і "собственный російський язык" яко викладовий. Прикінці затверджує вона ще осібною грамотою монастир "и в нём школы, и в них свободное учение".

Всі книжки покійного Стефана Яворського, метроп[олита] Муромського й Рязанського, наказано віддати на бібліотеку до тої Харківської школи. 1788 р. було в ній 2000 книг; рукописів, окрім літопису св. Димитра Ростовського, не було ніяких. При ній є ще і бронзові медалі, що прислав син кн. Голіцина з Відня на пам'ятку, що батько його школу ту основав. Білгородський архієп[ископ] Петро Смілич наказав ще учити французької і німецької мови, математики, геометрії, архітектури, історії і географії. Записав він до того з-за кордону професорів, книжки і геометричні знаряди. Однак, 1741 р., коли відлучено його від архієпископства, відпала французька мова, історія і математика, а з знарядів лиш кусні донині остались. 1773 [р.], за Катерини, наказано знов учити французької і німецької мови, інженерію, артилерію і геогнозію, а відчити їх відкрито 1778 року безплатно. Бідним дозволено і других предметів слухати безплатно; 1773 р. долучено науку інструментальної і вокальної музики.

Іще держалась тодішня Україна козацьких і запорозьких звичаїв і гетьманських переказів, і дуже, дуже змаленька покидувалася їх для нових порядків і обичаїв. Видимо се з записок Іллі О. Маньковского⁴ під з[аголовком] "Мое определение в службу"⁵. Хороше ту описаний спосіб образования дітей у краю, що не мав іще ні гімназій, ні інших шкіл вищих. Ось що повідає Тимківський про своє образование:

"Читати по-церковно-слав'янськи вивчила мене мати і дядько мій Андрій Кулід. З ним ходив я до церкви, з ним грався я, з ним ходив на сінокоси, за ягодами. Часто-густо грав він мені то на сопівці, то на трубці з бузини. Нудився я не раз над тими титлами та буквами, і намість книжки учився бігати. За те прив'язували мене не раз довгим рушником до стола та заставляли учитися силоміць. Опісля віддали мене в жіночий монастир до Золотоноші на науку. Учили нас там черниці. Ми складали тут гейби маленький пансіон. А коли підріс я,

³ Так оповідає про Україну 18 віку "Топографическое описание Харьковского Намѣстничества и т.д. – Москва, 1788 года".

⁴ Треба І.Тимківського. – М.К.

⁵ Москвитянин 1852 г. , ч. 17.

віддано мене в науку до сільського дячка. Дивно ж виглядала отта школа дяківська! Намість кляс стояли по хаті столи; на кождім столі вчили чого іншого, букваря, часослова, псалтиря. При часослові і псалтирі учили й письма. Хто тільки-що починав учитися, писав розпущеною крейдою на чорній дерев'яній дощечці; хто ж уже знав перші початки писання, писав чорнилом на папері. Хто уже скінчив науку псалтиря, міг іти в осібну клясу, "єрмолойну", і учився там співати церковного співу. Спів сей відбувався три рази на тиждень: під зиму в осібній кімнаті, а під літо на дворі, в холоді. Можна собі представити, який там крик був у тій школі, де кождий для себе голосно учився. За науку платили родичі дячкови грішми або натурою.

Коли ж школяр, який покінчив усі дяківські науки, тоді приносив він повен горнець каші. Платок, що ним каша накрита була, діставався дячкови; кашою ділилися школярі, а горнець розбивано на дрібні черепочки. Дяка гостив сам отець школяра.

Та не на тім кінчилось образование школяра. Єще суджено йому було набирати просвіт від перехожих, переяславських семінаристів. І у сих школах був Тимківський. "Побачив я, – оповідає він, – як раз на весні зайшли до мого батька дві голубі киреї, два семінаристи. Один з них рослий, чорнявий, волосся в нього коротке, другий білявий, доброї постави. Із записаного паперу прочитали батькови "орацію". Батько поговорив з ними, заглянув у їх письма і казав їм співати "Блажен муж"; чорнявого зробив моїм учителем, а білявого обдарував гостинцем. Ученик незабавки міг уже уходити за ученого, і по латинській Геллертовій граматиці ворожити бабам всілякі небелиці".

Слабо йшла наука тоді і небогато хісна було з неї; ще слабше змінювались тоді обичаї і привички давні.

Ми видимо, як діти поміщичі від дяків переходили на науку або в монастирські школи, або до семінаристів перехожих. А хоч і в Києві, і в Харкові були духовні колегіюми, то ніхто не слав туди своїх дітей, хіба тільки попи. Та і ту наука якось не велася. Хоч ученики пильні осібні похвали діставали, так звані "*laudes*", хоч і на дверьох самих семінарій знаходилися символи тодішньої науки (мудрець з долотом і молотком, котрий обтесує прихожого школяра, що несе книжки під пахою, був символом граматики; керниця з журавлем з двома ведрами – одно опущене порожнє, друге горі підтягнуте так повне, що аж вода виливається, – була символом піїтів і реторів; орел, що розмахнувся далеко летіти і просто до сонця напустився, був символом філософів), – то все-такі граматики були собі неконче мудрими, піїти і ретори також небагато почерпали науки, а філософи і богослови були зовсім не похожі на орлів.

Головна і найбільша часть народу була зовсім не просвічена. Селяни хазяйнували і жили собі спокійно; тільки часом по причині свободної винокурні спокій той колотився п'яниченєм. Щоб хоч трохи спинити його, наказав послідній Гетьман України, гр. Разумовський винокурню всім, окрім поміщикам і козакам, що мали ліси й ґрунти. Повідає він, що Українці, намість хорошо хазяйнувати, пускаються тільки на винокурні, нищать ліси що і в хаті нічим затопити, дорого хліб купують, п'ють і тим бідніють⁶.

Єще ж 1763 р. появились на Вкраїні пікінерія і вербунки. Мельгунов їздив зі шайкою вербовників, ставав по коршмах, вербовники їли, пили, співали, поїли козаків і мужиків, і п'яних вербували в пікінери. Пікінерія, мовляли, ліпша як козацтво, бо пікінер нікого не боїться і ні перед ким шапки не здійсмає. Бідаки і опики великі записувались; письменні шинкарі і паламарі становились ротмистрами і поручниками. Та коли прийшло учитися строевої служби, навербовані розбігались по всім усядам.

Дрібні чиновники дерли і грабили простий народ по змозі. Грубше дерли вони з поміщиків, що усе тільки тягались по судах, і один одному спокою не давали. Шляхта ниділа і давила підданих своїх. Опікуни грабили повірених своїй опіці сиріт. А хоч Катерина нові порядки вводила, то таки ті порядки не конче скоро приймалися. Шляхта мусіла служити або

⁶ Николай Маркевич. История Маллороссии 1842, томъ II стор. 647, під 1761 р. и томъ, II від стор. 651-2.

в війську, або в суді. Тільки багаті дослужувались дечого, а бідняки пхались як змога наперед, протирали на зеленому столі лікті і совість, крали і грабили, що їм під їх нечисті руки попалося. Ім'я комісара та ім'я розбійника уважалось тоді за одно. Суд і розправа купувались і продавались по назначених цінах.

Додаймо ще до того упадок Запорозької Січі, як до крайнього зобижені Січовики розбрелись по широкій Україні, поопановували більші й менчі дороги й очерети, та побирали оплату за проїзд, то будемо мали вірний образ тодішньої України.

Та отсі розбишаки-Січовики ще були єдиним прибіжищем святої справедливости. Вони карали тих, що допускалися тяжких здирств на бідному народі, а не знаходили заслуженої кари у таких же чесних судців, як вони самі. З тих розбишаків вийшов Гаркуша, їх найзнатніший і найкращий представитель.

І ось посеред такого неладу й непорядку появився на Україні Сковорода, філософ і поет. Своїм життям, словом, ділом і характером здійав він на дальший розвій Українського народу і стоїть труда, пізнати і праці його.

Григорій Савич Сковорода родився на Україні, в селі Чорнухах, Київського Намістництва, Лубенського округу – р.Б. 1722. Батько й мати його були козаками, хоч бідними, та чесними, гостинними і щиро прихильними до кожного. Уже на семім році показалася в нім велика охота до науки і співу.

Сам, бувало, ходив він по лісах та гаях, пригравав собі на сопівці; дома, заховавшись у куточок, повторяв собі звичайно з пам'яті, що чув або читав. В церкві, до котрої дуже часто заходив, співав заєдно в крилосі.

Вволивши його волю, батько віддав його до школи в Київську академію. Молодий хлопчина став швидко першим між своїми товаришами! Мудрий опісля і дуже уталантований Митрополит Київський Самійло Миславський був його товаришем і завсігди оставався позаду. Його хороший, милий голос сподобався дуже дерижерові співочої капелі, котрий його і зараз-таки прийняв у хор. А коли цариця Єлизавета вступила на престол, зтягли і Сковороду у її придворну капелю. Іще за царя Алексея Михайловича добирали завсігди голосів до придворної капелі з України, а цариця Єлизавета, ще заким вступила на престіл, мала хор співаків, зложений майже з самих Українців. Хористам, що уже потратили голоси, позволено було вертатися домів.

Імена хористів знаходимо записані в письмах контори надворної. Не довелось же найти прізвища Сковороди у них. Єсть тільки на двох місцях ім'я Григорія: 1740 р. в серпні, стоїть записано "дать награду за славленіе и поздравленіе къ рождеству робятомъ Калоніку... Григорию, по 6 р. каждому". Між тими, що мали дістати по 10 р., стоїть прописано "Григорій Сивоевичъ" (може, Савич?). В указі з 1741 р., 21 грудня стоїть прописано: "Вновь привезеннымъ изъ Маллороссіи пѣвчимъ сдѣлать мундиръ. А каковы имена большихъ и малыхъ пѣвчихъ, о томъ взять за рукою уставщика, іеремонаха Иларіона, реестръ". Здається, між сими був і наш Сковорода. Того бо року, оповідає Ковалинський словами самого ж Сковороди, прийняли його у надворну капелю.

Срезневський в "Отрывкахъ изъ записокъ о Старцѣ Сковородѣ" оповідав, що Сковорода під той час поклав пісню Хирувимську на новий голос, а Квітка додає, "що голос той напечатаний і розісланий був по всіх церквах. Окрім того, мав Сковорода єще "Христос воскрес" и канон Пасхи: "Воскресеніе день" покласти на голос, уживаний тепер намість давнього ірмологійного голосу, і прозваний всюди "Сковородиним". Можна би Квітчиному оповіданню повірити, тим більше, що Квітка знався особисто з Сковородою. Та В.Стасов, которого доіски в придворній конторі, на як найбільшу увагу заслуговують і інспектор співочої капелі Беликов, не конче згаджаються з тим оповіданням. Сковорода, здається, не клав сих пісень на голос. А коли Квітка приписує йому ті пісні, то воно, мабуть з-за того, що він, вернувши домів, учив їх пісень, що сам вивчився при капелі, і що ті пісні задержались разом з його іменем.

У кінець сказавши, заводив Сковорода пісні на голос, – тільки ті пісні не співались в церквах, лишень в приватних, звичайних зборах київського духовенства.

Тоді як Сковорода був у придворній капелі, придворні співаки хорошененько вели собі життя. У той час Разумовські, Українці по крові й по душі, були в zenіті своєї слави. Тож і співаків-українців тоді голубили й пестили.

Сковорода не був там довго, не більше як два-три роки.

1744 р., в серпню, цариця Єлизавета приїхала у Київ з цілим двором. Між придворними співаками приїхав і Сковорода. З чином придворного уставщика, остався він по від'їзді двора, увільнений від служби, в Київ, щоб продовжати свою науку. Ту взявся щиро до вивчення жидівського, грецького й латинського язика, учився при тім красноріччя, філософії, метафізики, математики, природної історії і богословія. Київський Владика хотів його висвятити в попи: та молодий Сковорода не мав зовсім охоти до того. Про те й удав він божевільного, а Владика, взявши се за правду, віддалив його з бурси і дозволив йому жити, де самому захочеться. Того й хотілось Сковороді. Самою волею він задовольнив себе за тих 6 тяжких літ. Ніхто ж із близьких його не знав, як він ті шість років ужив, ніхто не знав, що він за той час багато дечого із тодішніх наук навчився. Та незабавки замало йому було Києва і наук його. Забавив він зобачити чужину, і в ній довчитися того, чого не було в Києві. Скоренько і вволю його волю. Генерал-майор Вишневський, посланий від Двора до Угор, у Токайські сади, хотів для тамошньої православної церкви подобірати собі церковників, що знають хороше спів і службу. Легко Сковорода потрапив дістатися між них. З Вишневським зв'язав він більші міста Угор й Австрії – і ту[т] познакомився з ученими і знатними людьми. У тому допомогло йому хороше те, що він дуже добре говорив по-німецьки і по-латині, що розумів докладно по-грецьки. Само собою розуміється, що знакомство з ученими багато розширило круг його відомостей. З палицею в руках, крайне бідуючи, зв'язав він іще Польщу, Прусію Німеччину, Італію, зв'язав Рим і пізнав римську старосвіччину. Вона дуже багато вплинула на його душу і на життя його! Накінець, назбиравши багато хороших відомостей із цілого світа, вернувся Сковорода у свою рідню Україну. Як же застукотало серце його, коли побачив він здалека дерев'яну дзвіницю села свого!

З сльозами в очах глядів він на нові могили,... гірко плачучи відходив він з кладовища, побачивши, що окрім брата, у нього уже ні батька, ні матері, ні сестри на сім світі немає. Ще знайшлися знакомі та приятелі, що безпомочного, бідного філософа прийняли теплим словом і не жалували йому своєї хати. Та самі ж ті знакомі не конче то й маючими були. Шукали вони йому проте такого становиська, котре б йому самому і народові його хосен принесло і його трудам ученим відповідало. Знайшлось незабавки таке місце. В Переяславі отворилась катедра на науку поезію. Никодим Срібницький тамошній єпископ завізав Сковороду її викладати.

Сковорода, як на ті часи дуже учений чоловік, написав для школи "Руководство поезії". Та написав він те "Руководство" по так новим правилам, що Єпископ приказав йому змінити його зовсім. Сковорода не хотів; Єпископ казав йому здати через консистора справу, як він смів його не послухати. Сковорода, покликуючися в своїй відповіді на усіх знатоків, сказав при кінці "Alia res sceptrum, alia plectrum". Єпископ на справозданню консистора написав власноручне: "Не живяше по средѣ дому моего, имѣяй гордыню".

Сковорода лишився тепер без становища і хліба.

Та не такий він був, щоб ледащо могло зігнути його твердого духа. Жив він у свого приятеля, що знав вправді науку його велику, але біди його не знав. Сковорода не смів просити помочи і жив тихенько, обходячися двома старими сорочками й одними чоботами. Та не могла теперішня нужда не лишити ніякого впливу на душі й на життя його.

Незабавки дістав він за помочев своїх знайомих місце учителя у поміщика українського Стефана Тамари. Гордовитий був собі сей поміщик, і хотяй доста учений, таки згорда дивився на все, що тільки не було гербовне, шляхецьке. Син його, ученик Сковороди, скоро полюбив свого учителя, однак старий шляхтич ні разу не поговорив із Сковородою, хоч той щодня обідав з ним за одним столом. Не зважаючи на те, постановив собі Сковорода додержати року. Не додержав же він його, та не своєю виною. Розмовляв він раз із своїм учеником і спитав віттак його, яка його думка об тім, об чім вони говорили.

Ученик відповів трохи нечемненько. "Тож бо твоя думка, як у свинячій голові", – сказав Сковорода. Зачув отсе слуга і привів пані, а ся і почала зараз напирати на старого Тамару, щоб геть нагнав такого учителя, що їхнього синка коханого смів прозвати свинячою головою. Хоч жаль було Тамарі лишатися такого ученого учителя, та все-таки уступив він жінці, і прогнав Сковороду. Прощаючись із ним, Тамара уперше промовив до нього: "Прости, паноньку, мені жаль тебе!"

І за "свинячу голову" остався Сковорода знову без хліба, без одежини, та не без надії.

Сковорода пішов тепер до свого приятеля, переяславського сотника. Звідси удалось йому дістатися в Москву з одним Каліграфом⁷, що дістав був місце проповідника в Московській академії. З Москви поїхали оба до Троїцько-Сергіївської Лаври. Намістник Лаври Кирило Флоринський хотів Сковороду для Лаври задержати. Але Сковорода не хотів для місця доброго лишатися своєї України. Від'їхав він додому, оставивши по собі в Лаврі пам'ять ученого чоловіка.

Тамара дізнавшись, що Сковорода уже вернувся з Москви, хотів його знов до себе затягнути, [та] Сковорода не хотів. Знайомі ж його силоміць завезли його сонного до Тамари. Ледве-не-ледве дався він намовити і став вдруге учителем молодого Тамари.

Ту[т] й пішовши нераз у поле, або заховавшись де[сь] в лісі, або в темному куточку в саді, він передавався думкам та гадкам – у них тільки він жив, і коли часом вони просились на папір, тоді ставали з них вірші. Тамарі дістався був один його стишок у руки. Перечитавши його, він сказав: "Друже мій! Бог благословив тебе даром духа і слова".

Єпископ Іосиф (треба – Йоасаф. – *М.К.*) Миткевич, прийшовши у Білгород, покликав, за порадою свого приятеля Гервасія Якубовича, Сковороду 1759 року на учителя поезії в Харківський колегіум.

Хоч троха усміхнулась тепер доля нашому Сковороді.

Ходить він в простій, але чистій, одежині, біда не докучає йому, йому становиться легше.

Та уже тепер годі не добачити у нім наслідків самоти. Їв він аж по заході сонця і тільки овочі або молочні страви – ні м'яса, ні риби, ні гарячих напитків не уживав ніколи. На добу спав тільки 4 години. Раненько вставиш, виходив далеко у поле, веселий, рухавий, розмовний, до всего находячий якусь моральну науку.

Побувши рік професором поезії, поїхав Сковорода до Іосифа [Йоасафа Миткевича. – *М.К.*], щоб відпочити від трудів. Іосиф хотів його дальше при Харківській школі задержати. Через Гервасія старався він його намовити до чернецтва, обіцяючи йому незабавки високий чин. Сковорода не схотів. Гервасій за те прогнівився на його. Догледівшись того, Сковорода зараз віддалився з Білгорода, і пішов до села Стариці, до свого приятеля. Ту[т] припали йому до серця густі, темні ліси, хороші долини, що якраз відповідали його задумчивій натурі. Почав він ту[т] пізнавати самого себе і написав під той темат пару утворів.

Почувши за него, сходились люде до Стариці пізнати філософа й ученого, до котрого стремилась уся духовна жизнь України. За него писали, говорили, спорили, його хвалили, і не похваляли – словом – він мимо волі спонукував земляків своїх до духовної праці, і не давав їм нидіти, морально упадати. Він був гейби живим, ходячим університетом тодішніх Українців. Не маючи іще жадної такої вищої школи, котра б лучила в собі усі духовні сили, а почуваючись уже до потреби такої, Українці утворили собі із Сковороди таку висшу школу, академію, аж поки в 10 літ по його смерті безсмертний Каразин не завів в Харкові університет.

Як уже прописано, листи, що писав або сам Сковорода, або його приятелі, дуже слабенько поповняють 20-літню прогалину в його біографії. Вони тільки декуда показують виразніше його характер, або його життя. З листів самого ж Сковороди представляється нам іще виразно і ясно дух його містичної філософії.

⁷ Приятель Г.Сковороди Володимир Каліграф, православний чернець, вихрест.

1794 року вернувся приятель Сковорода, Ковалінський з Петрограда, зі служби, на село. Ту[т] шукав він супокою від столичного шуму й гуку. До нього прийшов і Сковорода, уже 73-літний старець. Не бачились вони 19 літ, і Сковорода, змучений віком і хворобою, тільки з любови їд своєму приятелеві прийшов у Хотетово – село, на 20 верст від Орла. Не зважав він ні на те, що краю сего ненавидів, не зважав на слотливі й студені часи, а прийшов поділитися з недолею та горем свого щирого приятеля, що без родини, без дружини, без знайомих тільки в нім однім мав вірного, привітливого брата. Читав йому Сковорода майже усі свої твори, докладаючи до кожного іще судження й правила, яких сподіватися мож було від чоловіка, що ціле своє життя шукав правди і волі не пустословними мовами, але ділом, що полюбив правду святу для неї самої, що ціле своє життя терпів і гонений був для неї. "Високомудрствующіє" дуже-бо сердились на Сковороду, що простотою своєї жизні, довголітними своїми ділами і своїм висшим умом нівощив їх високопарні мудрощі.

Не довго однак побув Сковорода у свого приятеля. Серце старече забанувало за рідною Україною, чуло може недовгий уже вік свій і забажало спочити у рідній землиці. Нічого не помогли просьби й слези приятеля. "Духь мій, – казав Сковорода, – кличе мене туди". Жаль було Ковалінському лишатися свого найщиршого друга, та мусів вволити його волю. По відході від Ковалінського побув Сковорода ще якийсь час в Курську, в благочестивого Архимандрита Амвросія, а віттак зайшов до Іванівки, до поміщика Ковалевського. У кімнатці, що показувала вікнами в сад, пережив він свої останні хвили. Частенько заходив до хазяїна на розмову або ходив самотньо у поле, у сад, кохаючися заодно своїми думами. Самоти і думання він не покидався до самої смерти.

Раз насходилося до Ковалевського "багато гостей. Раді, що Сковорода розмовляв з ними, прислухувались вони його мудрим речам, його щирому слову. Деся і ті жарти взяли у його; але по обіді зник зараз, пішов у сад і роздавав іще ягоди хлопчикам, робітникам. Так минула і днина. Вечером пішов за ним глядати хазяїн; він подибавав його під розложистою липою. Сонце клонилось уже ік заходою, послідні лучі пробивалися крізь густе листя. З рискалем в руках копав Сковорода вузку, довгу яму. "Що отсе ти робиш, брате? поспитав його Ковалевський. – "Пора, друже, пора, закінчити уже мандрівку, і так від біди зсипалось волосся з бідної, замуленої голови; – пора уже успокоїтись". "Ет, жартуєш, брате, доста жартів, ходімо звідсіль". – "Піду, але уперед проситиму тебе, щоб на сім місці моя могила була"...

Пішли до хати. Через хвилюку пішов Сковорода до своєї кімнати, убрав чисте плаття, помолився Богу поклав усі свої твори і свою сиву свитку від голову і ліг, зложивши руки навхрест. Довго ждали на його до вечері. Сковорода не приходив. І на сніданню й на обіді його не було.

Здивувало се хазяїна. Пішов він у кімнату розбудити його, та... запізно. Студений, закостенілий лежав уже Сковорода.

Іще до смерти просив він Ковалевського, щоб поховав його на підвисненім місці і поклав на могилі напис: "Світ мене ловив і – не зловив". Отже, прийшов і на те час і поховано Сковороду на тім місці, де найчастійш вигравав собі на сопівці. По двацять роках перенесено його могилу у сад священика.

Яке ж місце займає Сковорода в українській літературі?

Про його літературню діяльність нема багато що говорити. Важний він для нас не своїми літературними творами, але своєю власною личністю і прикладом життя свого. Характер Сковорода впливав так дуже на сучасників, що навіть довго після смерти називали його Сократом Українським, а його філософічні засновки розбирали як філософію Гегля або Канта.

Сковорода не печатав за життя нічого. Аж після смерти друковано денешо з його утворів⁸. Для публіки, читаючої друковані книжки, не существовав і не существует він проте майже зовсім.

⁸ У 1796, 1806 і 1837 р.

Та, буває, добуде собі часом автор, не печатаючи своїх творів, голосної слави між людьми, вони, буває, писані підуть з рук до рук, і припадуть до серця? Та не так сталось з творами Сковороди! Бо й не писав він ні для пань, ні для офіцерів, ні про молодіж. Тільки людям, що гаряче любили усе припадаюче до серця і мисли, діставались письма його. Та люде отсі були самі поважні, серйозні, та й малочисленні. До того язык Сковородових творів тяжкий, незрозумілий, темний, майже мертвий, і річ, про котру писав, темна і незрозуміла, мало кого могли потягти за собою. От хібань професори духовних Академій та деякі старенькі поміщики, що, може, ніколи не виходили з хати на світ, могли читати і переписувати твори його. Проте, й годі йому було розжитись по смерті такою славою по усій Україні, якої за життя роздобув собі і нею пишався. Тільки його "псальми" розійшлись широко по Україні. Їх співали кобзарі та бандуристи на велелюдних распуттях, а й народ простий переймав їх і переіначував після свого чутива і смаку.

Та на той народ неграмотний, на тих українських селян і міщан, на тих козаків та бурлаків, що прислухувалися його духовним пісням, сам Сковорода своєю власною особою далеко більше впливав, як своїми письменними творами. З тої сторони належиться нам дивити[ся] на Сковороду.

Бо хоч його твори свідчать об його глибокій учености, хоч они ясно показують, як високо стояв він над тодішніми своїми земляками щодо просвіти, хоч може який учитель "духовно-філософічної науки" в Росії великі заслуги на Сковороду покладатиме, як на чоловіка чесного і великого поборника тої науки, то все-таки для нас він з того згляду не великої ваги і стійности.

Він для нас ваги великої яко чоловік і громадянин такий, що незважаючи на гонення й клевети всілякі, найтящі жертви приносити не жахався, щоб тільки збудити земляків своїх зі сну духовного, щоб показати їм дорогу до правдивої науки, правдивого добра і волі. Він в ім'я духа й мислі заохочував кожного до доброго, народного діла, він сам ставав кожному прикладом і образом до того. Не його поезії, не його містична філософія, а він сам, його життя і його щире, тепле слово добули йому широку славу по всій Україні. Помимо українських колегіумів у Києві і в Харкові, був він найлюбіший, ходячий колегіум. Що тепер молодіж із університетів виносить: любов до народу охоту до науки й до духовної праці – те виносилось тоді з уст українського "чудака-філософа" Найлуччим же доказом, чого Сковорода в розвою українського общества й літератури, хоч тільки посередно стоїть, є те, що без нього В.Каразін не міг би був основати університету в Харкові. Той патріотичний огонь, з яким українські поміщики зложили безпримірну суму 618000 руб. на університет, був уже підложений Сковородою. Ті, що так щиро складали своє майно на престіл народної просвіти, то самі ученики або приятелі, або знакомі його.

Тим-то Сковорода єще й тепер для нас чоловік годен всякої чести й слави; тим то й ставимо йому місце між людьми, що навіки стоятимуть у нашій пам'яті, що уперше збудили духа України до нового, іншого життя. Сковорода представляє нам в собі перехід України з життя козацького, вольного, знищеного одним почерком пера Катерини, в світ державний, в світ літературного, наукового життя. Кому проте дорога справа народня, кому дорога рідня література, тому й дорогою мусить бути пам'ять Сковороди.

Він першим справив Україну на шлях широкий, далекий, на шлях народньої просвіти.